

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq dünya neft səltənətinin tacına çevrilən Bakı Rusiyanın bütün neft hasilatının 90 faizdən çoxunu verirdi. Dünya neft hasilatının isə yarıya qədərini, yəni ABŞ-dan da çox neft hasil edirdi.

Elə bu səbəbdən də XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq ABŞ-ın iş adamları tərəfindən regionumuza böyük maraq göstərilmişdir. Xatırladaq ki, bu diqqət Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra özünü daha açıq şəkildə büruzə verməmişdir.

Bakı neft sənayesinin yaranması və formalaşması dövründə ABŞ-ın iri kompaniya və şirkətləri tərəfindən Azərbaycan neftinə böyük maraq göstərilmişdir. Həmin vaxt, yəni XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusiya bazarında neft məhsullarının satışı məşhur iş adamı Rokfellerin “Standart oyl” kompaniyasının tam nəzarəti altında idi. Tədqiqat Nobelin təzyiqləri ilə Rusiya bazarından sıxışdırılıb çıxarılan Rokfeller bir qədər sonra öz nümayəndəsini Azərbaycana göndərərək, o zaman Bakıda güclü mövqe qazanan İngiltərə və digər Avropa dövlətlərinin şirkətləri ilə danışıqlar aparmış və müəyyən işlər görmüşlər. Lakin Avropa dövlətləri ilə ABŞ arasında mövcud olan ziddiyyət və o zamankı Amerikanın nisbətən zəif vəziyyəti amerikalılara Bakıda daimi möhkəmlənməyə imkan verməmişdir. Sonrakı illərdə də İngiltərənin Azərbaycandakı güclü mövqeyi və ingilis-Amerika ziddiyyətləri ABŞ-ın Azərbaycana fəal müdaxiləsinə və onunla normal iqtisadi-siyasi münasibətlər yaratmasına mane olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda ABŞ-ın beynəlxalq əlaqələr sahəsində siyasi-diplomatik fəallığı artmağa başladı. Buna başlıca səbəb müharibə və inqilab nəticəsində Rusiya imperiyasının dağılması idi. Oktyabr çevrilişi və ondan sonra baş verən siyasi proseslər ABŞ-ın Qafqaza olan siyasi və iqtisadi maraqlarını daha da artırdı. Hələ müharibənin gedişində, 1918-ci ilin yanvarında prezident Vudro Vilsonun on dörd sülh prinsipinin elan edilməsini Azərbaycanın nüfuzlu ziyalıları da rəğbətlə qarşılamışdılar.

Onlar bu prinsiplərdə Azərbaycan dövlətinin taleyini görürdülər və prezident Vilsona kiçik xalqların dostu kimi ümid bəsləyirdilər. Çünki Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları müharibə nəticəsində “dünyanın siyasi xəritəsinin hərbdə dəyişəcəyini” başa düşmüşdülər. Oktyabrın 30-da imzalanmış Mondros barışıqına görə Bakı şəhəri müttəfiqlər tərəfindən işğal edilmişdi. Bu ağır vəziyyətdə milli hökumət yardım üçün ABŞ prezidenti V. Vilsona müraciət etdi.

Noyabrın 16-da isə fəaliyyəti bərpa olunmuş Milli Şura Azərbaycanın istiqlalıyyətini tanımaq xahişi ilə ABŞ-a müraciət etdi. Ənzəlidə aparılan danışıqlarda razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan rəsmi tanınmasa da, İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar və Azərbaycan Paris sülh konfransına təyini müqəddərat prinsipi əsasında qoşulacaqdır.

1918-ci ilin axırlarında Azərbaycanda demokratik seçki qanununun qəbul edilməsi, bütün Şərqdə ilk parlament üsul-idarəsinin yaradılması onu siyasi quruculuq baxımından inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə qaldırdı. Azərbaycanın nüfuzlu ziyalıları beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşməsinə inanır və prezident V. Vilsonun verdiyi

“Millətlər cəmiyyət layihəsi” ideyasına böyük ümid bəsləyirdilər.

Paris sülh konfransı açılana qədər Azərbaycanın ilk prezidenti Ə.M. Topçubaşov hazırladığı ölkəmizin siyasi həyatı, tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı haqqında materiallar olan memorandumu Amerikanın İstanbuldakı nümayəndəsinə təqdim etdi.

ABŞ prezidenti V. Vilsonun belə bir münasibəti ölkəmizin siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsinə, digər tərəfdən, beynəlxalq aləmdə tanınmasına oduqca müsbət təsir göstərmişdir. Ona görə ki, ABŞ Birinci Dünya müharibəsinin gedişi zamanı xeyli qüvvətlənmiş, əvvəllər borcu olan dövlətdən müharibənin sonunda borc verən dövlətə çevrilərək,

da və ölkəmizdə cərəyan edən siyasi proseslər təsvir olunduqdan sonra Azərbaycan nümayəndələrinin altı bənddən ibarət tələbləri də öz əksini tapmışdı.

Görüş zamanı V. Vilson Azərbaycan haqqında xeyli məlumat aldıqına çox sad olduğunu bildirdi. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması açıq saxlanıldı. Vilsonun

təklif edirdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə neytral zona yaradılmalıdır. Həmin neytral zonanın isə Naxçıvan-Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu formasında Amerika nümayəndəsi tərəfindən idarə olunacağı nəzərdə tutulurdu. Əlbəttə, bu planda Amerikanın öz niyyətləri var idi. Qafqaza istədikləri qədər ordu çıxarda bilməyən amerikalılar

müvəkkili təyin edildikdən sonra neytral zona məsələsinə müzakirə etmək üçün Bakıya gəldi. O, hökumətdən neytral zona yaratmaq üçün öz nümayəndəsini Naxçıvana göndərməyi xahiş etdi. Amerikalıların məqsədi isə yerli əhaliyə Azərbaycan hökumətinin neytral zona yaratmaqın tərəfdarı olmasını göstərmək idi. Lakin hökumət bu təklifə öz etirazını bildirdi.

Birləşmiş Ştatlar heç də Rusiyanın parçalanması kimi qəbul etmədi. Son nəticədə 1920-ci il aprel ayının 23-də ABŞ Ermənistan Respublikasını de-fakto tanıdı.

Amerika hökumətinin belə mövqeyinə baxmayaraq, ABŞ-ın müxtəlif işgüzar dairələrinin Azərbaycana marağı güclü idi. Amerikanın “Yaxın Şərqlə yardım” komitəsi ilə Azərbaycan hökuməti arasında 1920-ci ilin yanvarında iqtisadi müqavilə imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan tərəfi “Yaxın Şərqlə yardım” komitəsinə ke-rosin və mazutla təmin etməli, Amerika tərəfi isə Azərbaycan hökumətinə ağı un verməli idi. Bakıdakı Amerika vitse-konsulu Randolph bir sıra iqtisadi sazişləri də Azərbaycan tərəfi ilə müzakirəyə çıxarmışdı. Azərbaycan hökuməti parlamenti 1920-ci ilin aprelinde ABŞ-da diplomatik nümayəndəlik açmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.

Buna baxmayaraq, C. Rey oktyabrın 25-də Naxçıvana gələrək Müsəlman Milli Şurasına neytral zona yaratmaq barədə Amerika ali komissarı Vilyam Haskelin bəyanatını elan etdi. O, iki bənddən ibarət Şərur və Naxçıvanda Amerika qubernatorluğu yaradılması, polkovnik Edmund L. Dellinin qubernator təyin edilməsi barədə sərəncam imzaladı. Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidilə C. Rey qərarını dəyişməli oldu. Polkovnik Delli Naxçıvanda yalnız Amerika ali komissarının nümayəndəsi kimi qaldı.

Danışıqta əsasən polkovnik Delli daxili işlərə qəti surətdə müdaxilə etməməyə, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında sülh yaratmağa, qaçqınlara kömək etmək istiqamətində fəaliyyət göstərməyə razılıq verdi. Naxçıvanda olduğu müddətdə Ceyms Rey və digər Amerika nümayəndələri başa düşdülər ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür.

1919-cu ilin noyabrında amerikalıların Qafqaz missiyasının vasitəçiliyi ilə Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan arasında müvafiqəti saziş imzalandı. Tərəflər aralarında olan bütün münaqişəli məsələlərin dinc yolla danışıqlar vasitəsilə həlli barədə razılığa gəldilər. Lakin bu saziş tərəflər arasında ziddiyyətlər çox güclü olduğundan, amerikalılar Qafqazdan çıxdıqdan sonra ermənilər tərəfindən pozuldu.

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Avropanın Müttəfiq və Birlik Ölkələri Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin birlikdə müstəqilliyini de-fakto səviyyəsində tanıdılar. Amma ABŞ nümayəndələri bildirdilər ki, öz hökumətlərinin fikrini amerikalılar üçün çox sərfəli idi. Buradan nəinki Azərbaycan, Ermənistan, İran və Türkiyəyə, eləcə də bütün Yaxın və Orta Şərqlə asanlıqla nüfuz etmək olardı. Azərbaycan xarici işlər naziri M. Cəfərov isə V. Haskelə bildirdi ki, Azərbaycan onun təklifləri və mənafeyi nəzərə alınmaqla bu ərazini yalnız Azərbaycanın ayrılmaq hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verə bilər.

Məktubda polkovnik Haskeldən Azərbaycan xalqının prezident Vilson tərəfindən elan olunmuş xalqların hüquqlarına dair prinsipinə əsaslanılaraq Azərbaycan hökumətinin hüquqlarının da Vilyam Haskel tərəfindən sülh konfransı qarşısında müdafiə olunması arzu edilirdi.

Amerikalı polkovnik Ceyms Rey ali komissarın Azərbaycan üzrə

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan – ABŞ münasibətləri

Dünyanın fəvqəl dövlətlərindən olan ABŞ ilə Azərbaycan arasındakı münasibətləri şərtləndirən əsas amillər ölkəmiz üçün ABŞ-ın hər bir müstəqil dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyinə və müstəqilliyinə təminat vermək, qarant durmaq, möhkəmlənməsinə ilkin iqtisadi və siyasi dəstək göstərmək, dövlətlərarası münasibətlər sisteminə inteqrasiya olunmaq imkanı ilə bağlıdır. ABŞ üçün isə bu, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi ərazidə yerləşməsi, zəngin təbii ehtiyatları, xüsusən neft və qaz yataqlarına malik olması və beynəlxalq prinsiplərə uyğun, sivil və müstəqil siyasət yürütməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan-ABŞ qarşılıqlı münasibətlərinin əsası XIX əsrin 70-80-ci illərindən qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, o vaxta qədər Amerika dövlətinin Azərbaycan haqqında təsəvvürləri çox məhdud olmuşdur.

dünyaya mənəvi rəhbərlik etmək iddiasında idi. Buna görə də ABŞ Paris Sülh Konfransında həlledici səsə malik dövlətlərdən biri idi.

May ayının 28-də Ə.M. Topçubaşov ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü, amerikalı diplomat Q. Morqentau qəbul etdi. Görüşdə bir sıra iqtisadi və siyasi əhəmiyyət ezaam edilmiş amerikalı polkovnik Burqes Mooreyə müraciət etdi. Nəticədə İstanbuldakı Amerika ali komissarı Devis Qek martın 27-də yazılı şəkildə bildirdi ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Fransaya getməsi üçün viza verilməsinə heç bir maneə olmayacaqdır.

Beləliklə, mayın 2-də ABŞ prezidenti V. Vilsonun təşəbbüsü ilə yeni yaradılmış müstəqil Azərbaycan dövlətinin nümayəndə heyəti Versal sülh konfransına buraxıldı. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyətinin başçısı kimi Ə.M. Topçubaşovun tanınmasının zəruriliyi bildirildi.

Azərbaycana qarşı belə mövqeyi bir sıra amillərlə bağlı idi. Birincisi, bütün müəlliflər təsdiq edirlər ki, V. Vilson ermənipərəst bir siyasi xədd idi. Erməni missionerləri görünür ona Azərbaycan haqqında düzgün olmayan məlumatlar vermişdilər. İkincisi, ümumiyyətlə, dövr ABŞ üçün əlverişli deyildi. Ona görə ki, Kolçak, Denikin, Yudeniy və digərlərinin fəallaşması real nəticəyə gəlməyə mane olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, V. Vilsonun Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etməsi mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir hadisə idi.

1919-cu ilin yayında Qafqaz mandatı məsələsi müzakirə olunduqdan sonra amerikalı polkovnik Vilyam Haskel ABŞ-ın Ermənistanda ali komissarı təyin olundu və avqust ayının 28-də Bakıya gəldi. Ərazi məsələləri ilə bağlı öz planını sentyabr ayının 1-də elan etdi. O, Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayırdı. Bununla belə

Habil HƏMİDOV,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun

Müasir siyasətin fəlsəfəsi şöbəsinin

aparıcı elmi işçisi,

fəlsəfə doktoru